

RYSZARD VORBRICH

Instytut Antropologii i Etnologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ETNOLODZY FRANCUSCY A ALGERIA FRANCUSKA. WYBORY MORALNE, POLITYCZNE I MERYTORYCZNE W SYTUACJI KOLONIALNEJ

Dla pokoleń Francuzów Algeria stanowiła integralną część Francji, coś w rodzaju dalekich „kresów”¹ o nieokreślonych granicach, gdzie element „francuski” – niekiedy utożsamiany z „chrześcijańskim” – przenikał się z pierwiastkiem „muzułmańskim”. Oba komponenty społeczne i kulturowe Algierii, tworzące swoisty amalgamat o asymetrycznych relacjach wewnętrznych, współistniały ze sobą przez ponad 100 lat w różnych proporcjach. Funkcjonujące w muzułmańskim morzu wyspy francuskie – prężne i zakotwiczone w wielu wymiarach w życiu Francji kontynentalnej, ulegały stopniowej atrofii w skali wprost proporcjonalnej w stosunku do dystansu dzielącego je od brzegów Morza Śródziemnego².

Niemniej jednak można także wskazać w Algierii epoki kolonialnej grupy społeczne, które określa się mianem „francuskich muzułmanów”, czyli tych muzułmańskich mieszkańców kraju, którzy swoją tożsamość i przyszłość postrzegali w kategoriach organicznego związku z Francją, rozumianego jako wspólny byt polityczny i cywilizacyjny, obejmujący obszary po obu stronach Morza Śródziemnego³.

W tym miejscu należy sprecyzować trzy terminy zawarte w tytule niniejszego artykułu. Pojęcie „Algeria francuska” pojawiło się w dyskursie politycznym i naukowym

¹ W rozumieniu ziem leżących na krańcu państwa, słabiej zintegrowanych z resztą jego terytorium, wyróżniających się jako obszar niespokojny (mniej bezpieczny), różnorodny etnicznie i religijnie, zarazem bezkresny i zasobny.

² Między XVI a początkiem XIX wieku terytorium dzisiejszej Algierii (w praktyce jej północne prowincje) podlegały władzy tzw. Regencji, nominalnie zależnej od imperium osmańskiego. Proces francuskiego podboju Algierii, zapoczątkowany w 1830 roku, przechodził różne koleje. Stopniowo zwiększało się tam osadnictwo Francuzów (np. po 1848 roku napływali tam zwolennicy systemu republikańskiego, a po 1870 roku Alzatzycy – po zajęciu ich ojczyzny przez Prusy). W efekcie ludność pochodzenia europejskiego (głównie francuskiego) liczyła w połowie XX wieku ponad jeden milion – ok. 10% populacji (w regionie Oranu i Algieru 30–50%). Poszczególne regiony kraju (zależnie od zmiennych okoliczności), podporządkowywane stopniowo władzy francuskiej, przechodziły (naprzemiennie) pod zarząd administracji wojskowej lub cywilnej. Przy czym administracja wojskowa była stosunkowo przychylna tubylczej ludności, a administracja cywilna sprzyjała zaś dominacji osadników europejskich (Julien 1964).

³ Dynamika procesu dekolonizacji i późniejsze fale emigracji muzułmańskich mieszkańców Afryki północnej do Francji kontynentalnej, sprawiły, że „Algeria francuska” stała się już kategorią historyczną, natomiast „francuscy muzułmanie” tworzą obecnie grupę kulturową (tożsamościową) nabierającą coraz większego znaczenia w postimperialnej Francji (Vorbrich 1995; 2017).

dopiero w połowie XX wieku, w obliczu czynnego zakwestionowania przez „muzułmańską” większość francuskiej władzy w tej części Republiki Francuskiej. Wyrażenie „Algieria francuska” stało się w tym czasie wyznacznikiem postawy poznawczej i wyborów politycznych⁴.

Wcześniej w powszechnym użyciu na określenie francuskich posiadłości w Afryce północnej stosowano po prostu termin „Algieria” (l’Algérie). Zasięg jego desygnatu zmieniał się wraz z postępem francuskiego podboju. Uformował się on ostatecznie w 1902 roku, wraz z pacyfikacją południowych, pustynnych obszarów kraju. „Wytworzona” w ten sposób Algieria była otoczona ze wszystkich stron przez europejskie (głównie francuskie) kolonie i protektoraty, co determinowało jej sytuację geopolityczną. Pod rządami francuskimi administracyjnie dzieliła się – w latach 1849–1954 – na trzy departamenty (o statusie równym departamentom Francji kontynentalnej): Oranu, Algieru i Konstantyny oraz na terytoria południowe (Territoires du Sud), pozostające pod administracją wojskową⁵.

Jako integralna część Republiki Francuskiej Algieria odznaczała się dość skomplikowanym ustrojem z punktu widzenia praw wyborczych. Jej ludność dzieliła się na dwie główne kategorie: obywateli należących do pierwszego kolegium elektorów (zwanych „Francuzami Algierii”, „Europejczykami” lub *pieds-noirs*⁶)⁷ oraz obywateli należących do drugiego kolegium (*musulmans, indigènes*). Oba kolegia elektorские (pierwsze – liczące milion osób oraz drugie – szacowane na osiem milionów) wybierały taką samą liczbę przedstawicieli. Na wyraźną niesymetryczność w statusie obywatelskim nakładały się tu także inne nierówności, dotyczące w szczególności poziomu wykształcenia (nawet podstawowego), zabezpieczenia społecznego, standardów wynagrodzeń itp. (Blévis 2001; Tillion 1957). Przytoczone dysproporcje w dostępie do zasobów bogactwa i władzy mieszkańców Algierii znamionują relację charakterystyczną dla sytuacji kolonialnej.

Pojęcie „sytuacji kolonialnej” zostało wprowadzone do dyskursu etnologicznego przez Georgesa Balandiera (1951), na określenie specyficznych warunków, w jakich znajduje się socjolog/etnolog/antropolog prowadzący badania terenowe w koloniach. Ma on wówczas do czynienia z daleko posuniętą fragmentacją i hie-

⁴ W czasach panowania tureckiego w stosunku do Algierii stosowano we Francji m.in. nazwę Royaume d’Alger. W pierwszych latach podboju francuskiego (1830–1838) pojawiła się nazwa Possessions françaises dans le Nord de l’Afrique. Nazwę „Algieria” wprowadziła instrukcja francuskiego Ministerstwa Wojny z 14 października 1838, sformalizowana w 1839 roku (Pervillé 1997, s. 56).

⁵ Po 1954 roku wyodrębniono dodatkowo jeszcze dziewięć departamentów (po czym dwa zlikwidowano).

⁶ Określenie *pieds-noirs* („czarne stopy”) odnosi się do Francuzów (oraz innych Europejczyków żyjących od pokoleń w Algierii, niemających już często bliskich w metropolii). Pochodzenie nazwy jest przedmiotem sporów. Popularna hipoteza wywodzi ją z nazwy, jaką we Francji nadawano rekrutom przybywającym z Algierii. Jako odnoszące się grupy etnokulturowej rozpowszechniło się w latach 60. XX wieku, na określenie repatriantów, przybywających do Francji z Algierii.

⁷ Do pierwszego kolegium elektorów należeli również nieliczni muzułmanie (zwłaszcza weterani walki „za Francję” – ok. 35–60 tysięcy), a także stosunkowo liczni w Algierii Żydzi (35 tysięcy), którzy już w XIX wieku zaakceptowali obecność Francuzów, przyjmując ich język i kulturę. Dekretem z 1870 roku nadano algierskim Żydom automatycznie obywatelstwo francuskie (Allouche, Laloun 1987, s. 319).

rarchizacją społeczeństwa. Jak zauważył Balandier, w obszarze badań etnologa nic nie przypomina wtedy tego, co można nazywać „wspólnotą” opartą na solidarności, dzieleniu wspólnych wartości i celów. Przede wszystkim antropolog należy tu do mniejszości. Przy czym kategoria mniejszości odnosi się w tym wypadku nie tyle do kategorii statystycznych, co do sytuacji dominacji i podporządkowania. W kolejnych analizach autor ten wskazywał, że typowe dla sytuacji kolonialnej „utrzymywanie antagonistycznych relacji i obowiązku współistnienia” zachodzi „w granicach jednolitych ram politycznych”, gdzie „aktywna «mniejszość» opiera swoją dominację na niekwestionowanej wyższości materialnej [...], na rządach prawa ustanowionych na jej korzyść” (Balandier 1951, s. 63). Autor ten jako przykład empiryczny sytuacji kolonialnej podawał właśnie Algierię, gdzie „mniejszość europejska zaciekle broniła swojego statusu” (Balandier 1963, s. 16).

W tym miejscu dochodzimy do trzeciej, tytułowej kategorii niniejszego studium – „etnologów francuskich”. Działali oni w Algierii w specyficznej sytuacji badawczej⁸. Ich proces poznawczy oraz ich aktywność praktyczna poddane były presji zespołu okoliczności, związanych z kontekstem politycznym i społecznym oraz rozwojem metodologicznym i aksjologicznym dyscypliny, czyli z warunkami, w jakich następują spotkanie antropologa z przedmiotem jego badań⁹.

To, co nazwać możemy sytuacją badawczą etnologa, jest pochodną wielu okoliczności. O ile w sytuacji kolonialnej pole badawcze, tak silnie naznaczone fragmentaryzacją i hierarchizacją społeczeństwa stanowi swoiste *exteriorium*, w którym przyszło mu funkcjonować, o tyle jego doświadczenie życiowe, przekładające się na jego sposób oglądu rzeczywistości, sytuacja zawodowa oraz przygotowanie profesjonalne tworzą *interium*. Przedstawię poniżej na konkretnych przykładach, w jaki sposób owa formacja i osobiste doświadczenie życiowe etnologów, zwykle niepowtarzalne, ale i podlegające przemianom, rzutuje na ich wybory merytoryczne, polityczne i moralne.

Zrozumiałe jest, że na przestrzeni 60–100–130 lat (w zależności od regionu) obecności Francji w Algierii figura „etnologa” przybierała różną postać. Przez pierwsze 80 lat etnologia jako dyscyplina nie była jeszcze instytucjonalnie oraz metodologicznie ukształtowana. Prace badawcze o tematyce etnologicznej prowadzili w tym okresie wojskowi oraz administratorzy, którzy nie mieli kwalifikacji i wiedzy akademickiej, przypisywanych obecnie wykształconym w tej dziedzinie etnologom. Celem

⁸ Więcej o mało dotychczas dyskutowanym koncepcie „sytuacji badawczej” zob. Vorbrich (2020b).

⁹ Brak miejsca nie pozwala tu na szersze rozwinięcie kwestii metodologicznego i instytucjonalnego uwikłania francuskiej etnologii w kontekst kolonialny. Badania nad ludami skolonizowanymi miały bowiem wymiar zarówno naukowy, jak i polityczny, budowały prestiż dyscypliny, która do początku XX wieku, zdominowana przez perspektywę ewolucjonistyczną, uważana była za „podrzędną specjalizację antropologii”. Rozwój etnologii terenowej (zwłaszcza od lat 20. i 30. XX wieku), nastawionej na „zrozumienia narodów skolonizowanych”, przyczyniał się jednak do legitymizacji imperium kolonialnego Francji (Sacriste 2011, s. 19). Wraz z „dekolonizacją” etnologii (w latach 60. i 70. XX wieku) ten aspekt został poddany surowej krytyce (Leclerc 1972). W odniesieniu do Algierii takiej analizy krytycznej podjęli się Philippe Lucas i Jean Calude Vatin (1975). Od lat 80. XX wieku, a zwłaszcza z początkiem XXI wieku, zauważyć można we Francji próby reinterpretacji, a nawet „rehabilitacji” kolonializmu, a co za tym idzie także etnologii epoki kolonialnej (Laurière 2019; Michel 2009).

poszukiwań etnologicznych tamtej epoki było pozyskiwanie informacji o mieszkańcach kraju, przydatnej w jego opanowaniu¹⁰. Instytucjonalną formą przedakademickiej aktywności poznawczej, częściowo o charakterze etnologicznym, były tzw. Biura Arabskie (Bureaux Arabes). Funkcjonowały one w Algierii we wczesnej epoce podboju (1844–1870). Ich celem było ułatwienie infiltracji poprzez działania wywiadowcze, kontakt z ludnością i rozpoznanie jej struktur politycznych (Rey-Goldzeigneur 1977). Od początku XX wieku polityka francuska kładła nacisk już nie tyle na podbój militarny kraju (uznany za zakończony), co na „podbój” umysłów Algierczyków. Na tym tle warta przywołania jest działalność badawcza Augustina Eugène’a Berque’a (1884–1946), który choć uważał się raczej za islamologa, w gruncie rzeczy był badaczem o dużym zacięciu etnologicznym. Jego analizy wyrażają niepokój o przyszłość panowania Francuzów w Algierii. Niepokój ten maskuje jednak autor „zakłębieniem” typowym dla algierskich Francuzów: „Algieria należy do Francuzów” (*L’Algérie est aux Français*) (Berque 1986, s. 196).

Z takiej francuskiej Algierii pochodził, urodzony w Konstantynie (a więc *pied-noir*)¹¹, Jean Henri Servier (1919–2000), jeden z najwybitniejszych odkrywców „cywilizacji berberskiej”. Jako młody człowiek służył w czasie II wojny światowej jako oficer łącznikowy, przy amerykańskiej 8. Armii we Włoszech. Po wojnie, po odbyciu studiów z zakresu języków orientalnych, historii religii, językoznawstwa i socjologii ogólnej¹², spotkał na swojej życiowej drodze Marcela Griaule’a (w 1948 roku), co ostatecznie zadecydowało o wyborze kariery etnologa¹³. Przyjęty w 1949 roku do CNRS¹⁴, powrócił do Algierii, aby zanurzyć się na sześć miesięcy w świecie Berberów. Prowadził intensywne badania terenowe, głównie w Kabylii i regionie Aurès, wśród Berberów Chaoui’a. Jak wspominał ten czas: „Nie byłem sam, miałem dwa muły i setki przyjaciół chętnych do pomocy, a co miesiąc przyjeżdżał jeep administratora i odbierał ode mnie wiadomości” (Favre 2003, s. 448).

Przełomowy dla Serviera, jako etnologa zmuszonego do stawienia czoła sytuacji kolonialnej, okazał się 1954 rok. Wówczas doszło do dramatycznej eskalacji konfliktu politycznego, jaki przeszedł do historii pod nazwą „wojny algierskiej”. Stworzony przez muzułmanów algierskich, kontestujących swój niższy status prawnobywatelski, Front Wyzwolenia Narodowego (Front de Libération Nationale – FLN), na początku tego roku zainicjował serię zbrojnych ataków. Początkowo skierowane

¹⁰ Jako przykład działań „etnologów” epoki przed akademickiej przywołam tu postać kapitana François-Edouarda de Neveu (szefa służby geodezyjnej Algierii), który „odkrył” (dla Francuzów) znaczenie marabutów i „dziwacznych bractw” religijnych (*confréries bizarres*) w podtrzymywaniu oporu przed francuską ekspansją (de Neveu 1846).

¹¹ Można przypuszczać, że Jean Servier znajdował się pod wpływem ojca – André Serviera, znanego publicysty, swego rodzaju guru europejskich osadników w Konstantynie (*Constantinois*). André Servier (1913) wskazywał na dwa zagrożenia dla stabilności Algierii: przypisaną islamowi stagnację ludności muzułmańskiej oraz ruchy reformatorskie (nacjonalizmy), idące z Kairu i z Turcji.

¹² W ramach stypendium dla kombatantów.

¹³ Inspirowany przez Marcela Griaule’a szukał dowodów na jedność tradycyjnej myśli różnych kultur wywodzących się z cywilizacji śródziemnomorskiej (Favre 2003).

¹⁴ Centre National de la Recherche Scientifique.

były one głównie przeciwko muzułmanom współpracującym z Europejczykami lub ich akceptującymi. Dość szybko, wobec spowolnienia ruchu wyzwolenczego, ataki objęły także żyjących w Algierii Europejczyków. Najbardziej znanym epizodem tych walk był tzw. Krwawy Dzień Wszystkich Świętych (*Toussaint sanglante*), kiedy wedle szacunków przeprowadzono 70 ataków bombowych na całym terytorium Algierii. Największe ich nasilenie odnotowano w regionie Aurès¹⁵.

Jean Servier był świadkiem wydarzeń w dniu Wszystkich Świętych, a nawet ich uczestnikiem. Prowadził w tym czasie badania terenowe wśród Berberów Chaouïa. Na wieść o krwawych atakach ruszył na odsiecz małżeństwu francuskich nauczycieli, którzy ranni utknęli w pobliskich wąwozach. Następnie zorganizował obronę Arris, stolicy górskiej gminy na południe od Konstantyny, gdzie w forcie administracji schronili się w panice okoliczni Francuzi. Do obrony przed atakami bojowników FLN zorganizował oddział złożony z muzułmanów. Była to pierwsza tzw. *harka*, jak określano oddziały pomocnicze zaangażowane po stronie „Algierii francuskiej”¹⁶. Przy rekrutacji ochotników wykorzystał swoją wiedzę etnologiczną. Zorientowawszy się, że za atakami kryją się członkowie określonego segmentu plemiennego Chaouïa¹⁷, zwrócił się o pomoc do członków opozycyjnych grup¹⁸.

¹⁵ Tego dnia zginęło w sumie ośmioro Francuzów i dwóch muzułmanów. To był jednak dopiero początek krwawej „wojny algierskiej”. Kilka miesięcy później FLN wzmożła ataki w departamencie Konstantyny („małej ojczyźnie” Jeana Serviera), w celu „zapobieżenia zniechęceniu ludzi poprzez wykopanie nie do pokonania przepaści krwi między Algierczykami a Francuzami” (Pervillé 2000). Tylko 5 sierpnia 1955 roku zginęło tu 119 Europejczyków (w tym kobiety i dzieci) oraz 42 muzułmanów. W masowych represjach francuskich zginęło wówczas, według różnych szacunków, około 1200–100 bojowników FLN oraz od trzech do pięciu tysięcy muzułmańskich cywilów (por. Vétillard 2014). W następnych latach wojna ogarnęła cały kraj, także Francję kontynentalną. Wojna zakończyła się w 1962 roku przyznaniem przez Francję niepodległości Algierii i exodusem Europejczyków oraz sprzyjających im algierskich muzułmanów i żydów. Bilans ofiar tej wojny szacowany jest na około 250 tysięcy Algierczyków, 25,6 tysiąca żołnierzy francuskich (65 tysięcy rannych) oraz ok. 10 tysięcy europejskich cywilów (Guerre d’Algérie, https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_d%27Alg%C3%A9rie, dostęp: 23.10.2020); Zob. też. Harbi, Stora 2004).

¹⁶ *Harki* (lub *haraka* – arab. „ruch” – termin stosowany na określenie części „tubylczych” formacji zaangażowanych po stronie „Algierii francuskiej”, nieposiadających statusu wojskowego. *Harki* tworzyły, wysoce mobilne formacje, które początkowo służyły do ochrony społeczności lokalnych (wiosek), później były także formowane w ofensywne komanda podlegające oficerom francuskim. Członkowie *harki* (zwani z francuska *Harkis*), jak również innych oddziałów pomocniczych, w niepodległej Algierii zostali poddani krwawym represjom. Około 90 tysięcy z nich musiało w dramatycznych okolicznościach opuścić w 1962 roku swe wioski i szukać schronienia we Francji. Z tych, którzy pozostali w Algierii, zamordowano (często w bestialski sposób), według różnych szacunków, od 30 do 150 tysięcy osób (Horne 2006; Vorbrich 2020a).

¹⁷ Tradycyjne społeczeństwo Maghrebu, budowane było zgodnie z modelem segmentarnym, opartym na unilinearnej liczonej systemie pokrewieństwa, gdzie zasada lojalności słabła wraz ze wzrostem dystansu genealogicznego. Wobec braku struktur władzy państwowej, pokój społeczny utrzymywany był tu dzięki zrównoważonej opozycji (sojuszom) między segmentami (Vorbrich 1996). Według miejscowego mitu, rzodek wszystkich Chaouïa, ślepiec o imieniu Bourek, miał dwie żony: Aiszę (Aïcha) oraz Tubę (Touba). Potomkowie tych kobiet stworzyli opozycyjne (antagonistyczne) segmenty plemienne Berberów Chaouïa (Servier 1955b; Sacriste 2011).

¹⁸ W atakach uczestniczyli członkowie Ouled Abdi (potomkowie Aiszy). Jak wspominał Servier te dni wspólnej walki, znany mu wcześniej wódz z plemienia Ouled Daoud (potomków Tuby) spontanicznie

Wspomniane wydarzenia, osobista, brutalna konfrontacja z pierwszymi wybuchami wojny, wpłynęły na postawę młodego etnologa wobec tragicznego konfliktu targającego Algierią. Dla niego, jak i dla większości algierskich Francuzów, nasilający się konflikt „nie był już wojną wyzwoleniczą prowadzoną przez wszystkich muzułmanów przeciwko «chrześcijanom», ale otwartym buntem przeciwko prawu. Po stronie porządku i spokoju francuskiego (*paix française*) byli muzułmanie” (Servier 1955a, s. 24–25). To motywowało Serviera, aby dołączyć do obrony „Algierii francuskiej”.

Etnologiczna formacja Jeana Serviera, zakotwiczonego w „terenie”, pozwoliła mu stworzyć własny obraz sytuacji, przedstawiony w publikowanych na gorąco analizach (Servier 1955a, 1955b). Zarzucał w nich metropolii brak wiedzy o społeczeństwie Algierii. Odrzucił propagowane przez władze francuskie wytłumaczenie istoty buntu, mającego jakoby podłoże społeczne, ekonomiczne lub polityczne. Dla niego sytuacja była bardziej złożona. Podobnie jak niehomogeniczna jest ludność Algierii (składająca się z wielu komponentów: arabskich, berberskich, żydowskich i europejskich), także i „bunt” nie jest jednorodny, ma wiele przyczyn, tyle ile może być regionów, a nawet plemion. „To jest w zasadzie istota buntu: święta wojna w Aurès, szczególne żądania w Kabylii, które MTLD¹⁹ wykorzystuje teraz w najlepszy możliwy sposób, próbując wprowadzić pojęcie walki o społeczność muzułmańską” (Servier 1955b, s. 20–33). W ten sposób Servier zakwestionował zasadność ideologii MTLD/FLN, głoszącej jedność terytorium i ludności Algierii. Postulat jedności narodu – muzułmańskiego narodu w Algierii – odpowiadał, wedle badacza, aspiracjom mniejszości: mniejszości elit algierskich muzułmanów, średniej burżuazji, przedstawicielom zweternizowanych grup (wolnych zawodów, technokratów) oraz drobnomieszczaństwa (związanego z miejskim islamem), mniejszości sprzeciwiającej się kolonializmowi z przyczyn politycznych (dostępu do władzy) i kulturowych (dostępu do prestiżu) (por. Sacriste 2011).

To, że w końcu powstanie otrzymało realne wsparcie ze strony algierskich muzułmanów, Servier tłumaczył błędami władz kolonialnych, które, podobnie jak władcy antycznego Rzymu w prowincjach afrykańskich, opierały się w Algierii na źle dobranych pośrednikach – „zdolnych rozmówcach” (*interlocuteurs viables*), którzy, tak jak w czasach antycznych, z dala od kurateli Rzymu (czytaj: z dala od kurateli Paryża) „nie reprezentowali już niczego” (Servier 1955a, s. 8). Kolonizacja francuska powieliała te same błędy; ludność niemająca swej reprezentacji – Berberzy – sprzeciwiali się cywilizacji, która próbowała się jej narzucić. Tym bardziej że często było to równoznaczne ze stratą kulturową, co warunkowało samą naturę buntów. Owi „niereprezentowani” przeciwstawiają się obcej, „nadmiernie bogatej cywilizacji materialnej [...]

zaoferował etnologowi wsparcie swoich ludzi. „Każdy mężczyzna przedstawia się, rozpoznawany przez przywódcę swojego plemienia. Każdemu dają karabin i trzydzieści naboju. Po zakończeniu dystrybucji wszystkie pięćdziesiąt karabinów zniknęło; inni mężczyźni wciąż czekają z pustymi rękami, a przed nami w nienagannym szyku stoi oddział, który przez miesiące ścigał rebeliantów i przybrał nazwę «Harka de l'Aures»” (Servier 1955a, s. 24–25).

¹⁹ Servier używa akronimu MTLD (powstałego w 1946 roku *Mouvement pour le Triomphe de Libertés Démocratiques*), który na przełomie 1954/1955 roku wyłonił swe zbrojne ramię – FLN – *Front de Libération Nationale*.

i uważają wzbogacenie się zwycięzców za grabież, nawet jeśli pochodzi ona z przewagi technicznej i organizacji społecznej” (Servier 1955b: 9). Z perspektywy etnohistorycznej Algieria doświadczała kolonizacji od wieków – fenickiej, rzymskiej, a w XIX i XX wieku francuskiej. Cykliczne, endemiczne bunty przeciwko dominującej władzy można przypisać raczej niefortunnemu zarządzaniu przez zdobywców, a nie samej ich obecności (Servier 1955a, s. 9).

Taki osąd sytuacji w Algierii, oparty na osobistym doświadczeniu, legł u podstaw wyborów etnologa, który włączył swoją wiedzę etnologiczną do walki o Algierię francuską. Jean Servier stał się rzecznikiem, a nawet aktywnym uczestnikiem operacji antypartyzanckich, polegających na tworzeniu wśród muzułmanów algierskich, głównie Berberów, oddziałów samoobrony, mających przeciwstawić się atakom FLN²⁰. W tym miejscu przywołam jedynie dwa przykłady jego aktywności w tym zakresie.

Pierwszy z nich dotyczy operacji wywiadowczo-militarnej pod kryptonimem *oiseau bleu* („błękitny ptak”). Miała ona na celu stworzenie w górskim regionie Kabylii (wśród frakcji plemiennej Iflissen) zapory odgradzającej Algier od „zbuntowanego” zaplecza. Operacja, prowadzona pod osłoną pułku strzelców alpejskich, polegała na rozpoznaniu wywiadowczym terenu, przekonaniu berberskich górali do aktywnego przeciwstawienia się infiltracji partyzantów (*maquis*) FLN oraz odpowiednim ich przeszkoleniu i uzbrojeniu. W ten sposób miałyby powstać częściowo utajniona formacja *maquis contra maquis*, czyli swoistych kontrpartyzantów. W tworzeniu tych oddziałów wykorzystana została między innymi wiedza etnologiczna Serviera, znajomość miejscowych systemów sojuszy i układów antagonistycznych pomiędzy segmentami plemiennymi. Operacja skończyła się niepowodzeniem z powodu dezercji *contra maquis* zastraszonych przez FLN (Lacoste-Dujardin 1997).

O ile w operacji „błękitny ptak” Servier pełnił tylko funkcję doradcy „strefy operacyjnej Kabylii” (*zone opérationnelle de Kabylie* – ZOK), o tyle był pomysłodawcą i brał czynny udział w podobnej, zakrojonej na większą skalę operacji pilotażowej w Zakkarze (*Opération pilote – le Zakkar*). W zamysle etnologa miała ona uzupełnić działania powołanych przez władze w Algierze tzw. Wyspecjalizowanych Sekcji Administracyjnych (*Sections Administratives Spécialisées* – SAS)²¹. Servier krytycznie oceniał kompetencje etnologiczne członków SAS (w całej Algierii powstało 700 placówek SAS), którzy byli często manipulowani przez mieszkańców wiosek (oficerowie SAS

²⁰ Idea wykorzystania wiedzy etnologicznej w działaniach kolonizacyjnych oraz podczas konfliktów zbrojnych jest dobrze opisana, także w literaturze polskiej (Kowalski 2015; Schreiber 2016). Na terenie Afryki północnej takie działania podejmowali Amerykanie w kontekście lądowania w Maroku i Algierii w 1942 roku (Hogan 1992). Doświadczenie w tworzeniu tubylczych jednostek partyzanckich (tzw. „łowców głów” polujących na żołnierzy japońskich) mieli też Brytyjcy i Australijscy antropolodzy podczas II wojny światowej na Borneo i na Nowej Gwinei (Heimann 2007), a także Brytyjczycy wykorzystujący z powodzeniem wiedzę etnologiczną w działaniach antypartyzanckich na Malajach w latach 1948–60 (Dixon 2012; Hack 2012). W polskiej literaturze dobrą analizę współczesnej doktryny antypartyzanckiej w kontekście Afganistanu przedstawił Tomasz Paszewski (2010).

²¹ Czyli struktur nawiązujących do tradycji *Buir Arabskich* z XIX wieku – jednostek wojskowych odpowiedzialnych z jednej strony za „pacyfikację” danego sektora, z drugiej zaś za promowanie „Algierii francuskiej”, przez pomoc edukacyjną, usługi socjalne i medyczne dla muzułmańskiej ludności wiejskiej.

nie potrafili odróżnić rzeczywistych przywódców rodowych od uzurpatorów). Za zgodą władz w Algierze wdrożył projekt pilotażowy w regionie Zakkar, doskonale mu znanym z wcześniejszych badań prowadzonych w latach 40. XX wieku.

Projekt polegał na upodmiotowieniu i materialnym wsparciu wspólnoty lokalnej (regionalnej), czyli na stworzeniu „pierwszej wolnej *djemaa* w Algierii” (Faivre 2003)²². Z inicjatywy Serviera wspólnocie Zakkar przekazano pięć samochodów, stanowiących mobilne zespoły medyczne. Wkrótce powstała tu szkoła wiejskich pracowników socjalnych (20 pracowników zapewniało opiekę i pomoc miejscowym) oraz Komitet Kobiet, który zorganizował warsztaty tkania mat. Region ochraniał oddział mużułmańskich ochotników – *Harkis*, skutecznie odstrasżający „rebeliantów”²³. Początkowo wydawało się, że doświadczenie pilotażowego projektu Zakkar „pokazało, że można było uwolnić kontyngent (armię francuską) i nie prosić metropolii o niemożliwe posiłki... [a] wojna algierska może stać się tańsza, szybsza” (Faivre 2003, s. 455). Jednak dość szybko projekt załamał się, głównie z powodu administracyjnej rutyny. Grunty rolne (po repatriowanych Francuzach) zostały przekazane spekulantom, którzy je rozparcelowali i podnajmowali biedniejszym rolnikom. Młode ochotniczki – mużułmanki (wśród nich były sanitariuszki, dezertarki z FLN) z mobilnych zespołów medycznych zostały zniechęcone, gdy zmuszono je do przedstawienia wyższego certyfikatu. Ochotnicy z oddziałów posiłkowych zostali powołani do regularnego oddziału artylerii, gdzie wykorzystywano ich jako tragarzy, marnując ich potencjał operacyjny²⁴. W efekcie rozgoryczony Servier, pozbawiony już poparcia władz w Algierze, opuścił swój ojczysty kraj i osiadł we Francji. Nie zerwał jednak związków z Algierią. Prowadził badania wśród algierskich imigrantów – dawnych *Harkis* – niegdyś sojuszników w walce o „Algierię francuską”. Apelowal do społeczeństwa francuskiego, aby nie traktować *Harkis* jako zwykłych imigrantów, kierujących się motywami ekonomicznymi. Przekonywał, że zostali oni zmuszeni do opuszczenia ojczyzny i sprowadzeni do zmarginalizowanej klasy społecznej nie ze swojej winy. Ich jedynym atutem jest przeszłość w służbie Francji (Faivre 2003)²⁵.

Późniejsze lata we Francji Jean Servier, jako profesor etnologii w uniwersytecie w Montpellier, poświęcił kulturze berberskiej, badaniom historii idei, a także antycznym (przedislamskim) dziejom basenu Morza Śródziemnego²⁶.

²² W tym kontekście termin *jemaa* oznacza jednostkę organizacji terytorialnej (plemiennej) o charakterze samorządowym.

²³ Jak wspominają świadkowie, „Mężczyźni znali najdrobniejsze ścieżki w swoich górach i znaczenie gałęzi połączonych w poprzek ścieżki lub kamieni piętrzących się w górach na krawędzi ścieżki”, dzięki czemu potrafili zmusić „gang rebeliantów” do ucieczki (Faivre 2003, s. 455).

²⁴ Bateria artylerii, pozbawiona tubylczych zwiadowców, poniosła ciężkie straty w zasadzce, a jej niezbrojeni tragarze zostali zmasakrowani (Faivre 2003).

²⁵ Losy emigrantów – dawnych *Harkis* – we Francji opisuje Krystyna D. Kamińska (2019).

²⁶ Najprawdopodobniej Servier uznałby, że historia przyznała mu rację, gdyby mógł zobaczyć wzrastające współcześnie upodmiotowienie Berberów w całym Maghrebie (Vorbrich 2020a). Aktywiści ruchu berberskiego, walcząc z dominacją arabskiego języka i arabskiej kultury, wysuwają niekiedy tezę o „nie-dokończonej dekolonizacji Algierii” (w rozumieniu ‘dezarabizacji’), a ćwiczący potajemnie w algierskich lasach członkowie paramilitarnych ugrupowań (niczym pół wieku wcześniej *Harkis*) inspirowani się tradycją operacji „błękitny ptak” (Mohamed b.d.m.w.).

Odmianą postawę wobec „wojny algierskiej”, determinowaną jej osobistym doświadczeniem wojennym (jej *internum*), zaprezentowała Germaine Tillion (1907–2008), etnologka, francuska bohaterka narodowa, pochowana w paryskim Panteonie. Urodzona we Francji kontynentalnej, początkowo studiowała prehistorię, historię religii i folklor francuski (pod okiem Arnolda van Gennepa). Spotkanie z Marcellem Maussem pchnęło ją ku etnologii²⁷. Swoją pierwszą teren badań etnologicznych znalazła w Prusach Wschodnich, w których spędziła kilka miesięcy na przełomie 1932 i 1933 roku.

W roku 1934, po uzyskaniu dyplomu z etnologii, zaproponowano jej misję w Algierii, w celu zbadania (mało jeszcze znanych) Berberów Chaoui. Jako młoda, 27-letnia pełna młodzieńczego entuzjazmu etnologka, wylądowała w obcym środowisku, oczekując egzotycznej rzeczywistości. Odnalazła ją wśród półkoczowniczego plemienia Oued Abdelrrahmane przemierzającego sezonowo południowe zbocza Djebel Ahmar Khaddou (70 km od stolicy górskiej gminy – Arris, której 20 lat później bronił Servier). Dotarcie do poszczególnych obozowisk plemienia zajmowało jej często kilka godzin jazdy konnej. W obozie rozstawiała swój namiot, przed którym przeprowadzała wywiady etnograficzne, powiewała nad nim dumnie trójkolorowa flaga. Oued Abdelrrahmane żyli w świecie, którego porządek opierał się na tradycyjnych normach, na honorze (zemście i systemie sojuszy) oraz zwierzchnictwie „wielkich starców”. Raz w roku odwiedzał ich poborca podatkowy oraz lekarz szczepiący dzieci²⁸.

Pracując w latach 30. XX wieku w Algierii, Tillion nie miała poczucia, że znajduje się w sytuacji kolonialnej, choć wspominała (wiele lat później) incydenty, „pozornie nieszkodliwe fakty z zakresu rasizmu”, które po latach interpretowała jako wynikające z niesymetrycznych relacji społecznych pomiędzy francuskimi i muzułmańskimi Algierczykami (Tillion 2000, s. 135–136).

Germaine Tillion w latach 30. wracała jeszcze kilkakrotnie do Berberów, aby uzupełnić dokumentację, potrzebną do przygotowywanej dysertacji doktorskiej. Podczas kolejnego pobytu w Algierii, w 1940 roku, na wieść o ofensywie niemieckiej na Francję, wróciła w dramatycznych okolicznościach do Paryża. Dotarła tam 9 czerwca, w kulminacyjnym momencie upadku Francji. Gdy kilka dni później marszałek Philippe Pétain wezwał Francuzów do zaprzestania walki, rozpoczął się dla Tillion nowy etap życia. Decyzja o odrzuceniu apelu marszałka zaważyła w późniejszych latach na jej wyborach podczas „wojny algierskiej”. Etnologka włączyła się intensywnie w działalność ruchu oporu (w komórce Musée de l’Homme). Aresztowana w 1942 roku, została zesłana do obozu w Ravensbrück (straciła wówczas całą dokumentację z badań w Algierii), skąd została ewakuowana do Szwecji w ostatnich dniach wojny²⁹.

²⁷ Były to czasy, gdy w świeżo utworzonym przez Marcela Maussa i Luciena Lévy-Bruhla Instytucie Etnologii w Paryżu (w 1925 roku) metodę etnografii terenowej zaczęto przedkładać nad pracę gabinetową (Cantier 2006).

²⁸ Realia swojej pracy terenowej oraz obraz życia Oued Abdelrrahmane Tillion opisała po 65 latach w arcyciekawej książce *Il était une fois l’ethnographie* (2000), której tytuł można przetłumaczyć jako: „Kiedyś to była etnografia”.

²⁹ Jej matka, która także trafiła do Ravensbrück, nie przeżyła wojny. Większość przytaczanych w artykule informacji pochodzi z biografii Tillion, autorstwa Jeana Lacouture (2000).

Po wojnie Tillion odeszła od działalności etnologicznej i poświęciła się pracy nad historią II wojny światowej (śledztwom w sprawie zbrodni niemieckich, a także sowieckich). Okres zdystansowania się od problematyki algierskiej zakończył się nagle w 1954 roku, gdy została powołana przez rząd francuski do misji obserwacyjnej mającej rozpoznać sytuację w Algierii, zaognioną po masakrach z listopada tego roku.

W ramach misji trafiła do miejsc, które poznała dwadzieścia lat wcześniej. Jak stwierdziła, zaszły w nich duże zmiany. Zaobserwowała rozpad tradycyjnego społeczeństwa i spadek poziomu życia Ouled Abderrahmane. Diagnoza ta doprowadziła Tillion do konstatacji, że w sytuacji – jak to określiła metaforycznie – „bezdomności ludności Algierii”, wynikającej z masowej ucieczki do miast i tworzenia się tam slumsów, priorytetem musi być odpowiednia edukacja i profesjonalne szkolenie młodych Algierczyków na obszarach wiejskich.

Gdy gubernator generalny Jacques Soustelle (także etnolog, o którym będzie jeszcze mowa) włączył antropolożkę w 1955 roku do swego gabinetu, powierzając jej odpowiedzialność za sprawy społeczne i edukacyjne, Tillion zaproponowała stworzenie sieci ośrodków socjalnych. Jak ujęła to po latach:

Kiedy zobaczyłam ogromne wyczerpanie Algierii i ogromne wyczerpanie finansowe rodzin, pomyślałam, że jedyne, co jest możliwe, to zapewnienie algierskim chłopom narzędzi, które pozwolą im przetrwać w mieście, dlatego zaprojektowałam ośrodki socjalne. [Byłyby one] środkiem umożliwiającym dostęp [...] do edukacji. Uważałam, że nie mamy prawa skłaniać chłopów do życia w miastach bez oferowania im zawodu (Kheless 2015)³⁰.

Etnolożka nie ograniczyła się tylko do działalności na niwie społecznej i administracyjnej. Szukała własnych rozwiązań mogących zażegnać konflikt, a zwłaszcza oszczędzić ofiary. Sprzeciwiała się torturom stosowanym wobec pojmanych bojowników FLN. Zdecydowała się odegrać rolę mediatorki, aby przerwać „zakłętą krąg przemoc”. W 1957 roku, w okresie wzmożonej pacyfikacji, w środku krwawej „bitwy o Algier”³¹, dzięki swoim algierskim kontaktom znalazła dojście do ukrywającego się w Algierze wpływowego przywódcy FLN – Yacefa Saâdi. Spotkała się z nim dwukrotnie w warunkach pełnej konspiracji, aby – jak twierdziła – uzyskać od niego zobowiązanie zaprzestania krwawych ataków bombowych w zamian za wstrzymanie egzekucji bojowników FLN (Tillion 2009, s. 301–314)³². Jak się okazało, był to „o jeden krok za daleko”. Gdy kontakty Tillion wyszły na jaw, etnografkę spotkała fala krytyki. Doszło do tego, że nawet znana z rezerwy do polityki rządu francuskiego Simone de Beauvoir określiła ją publicznie pogardliwym mianem *une saloperie* (odpowiednio:

³⁰ Zob. też: <https://www.djazairress.com/fr/latribune/112623> (dostęp: 14.10.2020).

³¹ W zamachach bombowych ginęło wielu cywilów, także kobiety i dzieci.

³² Gdy wkrótce po drugim spotkaniu z Tillion Yacef Saâdi został aresztowany, etnolożka usiłowała przenieść go z aresztu spadochroniarzy (znanych ze stosowania tortur) pod kuratelę wymiaru sprawiedliwości. Podczas procesu Yacefa Saâdi w 1958 roku, eznawała jako świadek obrony. Oskarżony, skazany na karę śmierci, został ulaskawiony przez generała de Gaulle’a (prawdopodobnie za wstawiennictwem Tillion). Była też świadkiem obrony innego bojownika FLN – Mohammeda Ben Sadoka (oskarżonego o morderstwa). Doprowadziło to do ostatecznego zerwania z Jacquesem Soustelle’em, świadkiem oskarżenia (oskarżony uniknął kary śmierci).

„święństwo” lub „dziwka”) (Augustin 2000, s. 134). G. Tillion odpowiedziała wówczas listem otwartym (*Lettre ouverte à Simone de Beauvoir*):

„Nie „wybrałam” ludzi do ocalenia: celowo uratowałam każdego, kogo mogłam, Algierczyków i Francuzów. [...] „Okazało się”, że znałam Algierczyków (*peuple algérien*) i kocham ich; „okazuje się”, że ich cierpienia widziałam na własne oczy i „okazuje się”, że łączyli się ze mną w swoich ranach; „okazuje się” w końcu, że moje przywiązanie do naszego kraju też zostało wzmocnione przez lata pasji. To dlatego, że wszystkie te liny ciągnęły się w tym samym czasie, a żadnej nie zerwałam, że nie zerwałam ze sprawiedliwością z miłości do Francji, ani nie zerwałam z Francją dla sprawiedliwości (Augustin 2008, s. 200).

Po powrocie do Francji G. Tillion nie zaniedbała działalności badawczej w zakresie etnologii. Podjęła pracę m.in. w École Pratique des Hautes Études (EPHE). Prowadziła seminaria z etnologii Maghrebu. Przeprowadziła 20 misji naukowych w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Pracując w gabinecie ministra edukacji, stworzyła od podstaw system szkolnictwa więziennego. Z racji swej działalności wojennej i powojennej, w tym w Algierii, do końca życia pozostała wielkim autorytetem dla Francuzów. W roku 2015 (siedem lat po jej śmierci) trumna z ziemią³³ z jej rodzinnego grobu została umieszczona w paryskim Panteonie, obok trumny Marii Skłodowskiej-Curie.

Nie można zamknąć przeglądu postaw etnologów francuskich w odniesieniu do idei Algierii francuskiej, pomijając postać Jacques'a Soustelle'a (1912–1990) – wybitnego etnologa i kontrowersyjnego polityka, który zapłacił wysoką cenę za postawę polityczną w Algierii. Opis niezwykłego życia Soustelle z powodzeniem mógłby wypełnić niejedną książkę bądź niejeden film sensacyjny czy popularnonaukowy. Bez choćby skrótego opisu bogatej biografii Soustelle nie można ocenić jego wyborów w Algierii. Pochodzący z rodziny protestanckiej³⁴, robiący błyskotliwą karierę akademicką³⁵, wybitny badacz kultur indiańskich w Meksyku³⁶, dzięki którym stał się znawcą problematyki wielokulturowości (i wyznawcą polityki wielokulturowości), rusofil-marksita-antyfaszyta³⁷, teoretyk kolonizacji³⁸, aktywny zwolennik „Wolnych

³³ Na umieszczenie w panteonie szczątków Tillion nie zgodziła się rodzina.

³⁴ W rodzinie SouJustelle kultywowano pamięć o prześladowaniach protestantów po tzw. *Révocation* („odwołanie”) – edykcje z Fontainbleau (z 1685 roku), odwołującym edykt nantejski (z 1598 roku). Ten drugi przyznawał swobody religijne protestantom francuskim. Po tym pierwszym protestantów spotkały szkany (zamykanie kościołów, szkół itd.). Według Soustelle'ego „wygnanie i złupienie Francuzów w Algierii” stanowiły „niesprawiedliwy akt równoległy do Odwołania” (Laurière 2019, s. 115).

³⁵ Podjął studia uniwersyteckie w wieku 17 lat. W 1931 roku uzyskał dyplom magisterski z tematyki szamanizmu (*Les phénomènes d'extase chez les Eskimo et les Sibériens*). W 1937 roku został jednym z pierwszych absolwentów Instytutu Etnologii Uniwersytetu Paryskiego z doktoratem państwowym (*La famille otomi-pame du Mexique central*).

³⁶ Wraz żoną Georgette (także etnologką), prowadził intensywne badania terenowe w Meksyku (1932–1934 i 1935), głównie wśród Indian Otomi, stając się najślawniejszym (na owe czasy) znawcą ich kultury.

³⁷ Należał do ruchu intelektualnego *Cercle de la Russie neuve*, karmionego lekturą Marksa i Engelsa, zbliżył się do ruchu antyfaszystowskiego (Gouarné 2013; Soustelle 1934).

³⁸ W latach 30. kierował katedrą socjologii stosowanej w sytuacji kolonialnej (*chaire de travaux pratiques de sociologie appliquée à la colonisation* w prestiżowej *l'École nationale d'outre-mer*).

Francuzów³⁹ i zaufany (do czasu) współpracownik generała Charlesa de Gaulle⁴⁰, ostatni gubernator generalny Algierii („muszkietier Algierii francuskiej”), uchodźca polityczny (po zerwaniu z de Gaulle’em), w końcu – członek Akademii Francuskiej.

Gdy przybył do Algierii w 1955 roku jako jej generalny gubernator, sprowadzony przez premiera Pierre’a Mendès-France’a oraz młodego wówczas ministra spraw wewnętrznych François Mitterranda (który chciał, aby w tym gorącym okresie Algierią zarządzał etnolog), powiedział przyjmującym go chłodno *pieds-noirs*, że „jest do dyspozycji Algierii francuskiej”. A swoje przemówienie zakończył okrzykami: „Niech żyje Republika! Niech żyje Algieria francuska! Niech żyje de Gaulle!” („Le Monde – Archives”)⁴¹.

Przez rok sprawowania urzędu generalnego gubernatora Soustelle starał się uspokoić nastroje społeczne. Powołał do życia wspomniane już Specjalne Sekcje Administracyjne (SAS). Wspierał innych etnologów (m.in. Tillion i Serviera) w próbach ratowania Algierii francuskiej poprzez poprawienie warunków życiowych muzułmanów algierskich.

Etnolog jako człowiek czynu, ale także intelektualista przychylny muzułmanom i rdzennej ludności Algierii pragnął zreformować politykę kolonialną Francji. Starał się wdrożyć w Algierii politykę integracyjną, zbudować wieloetniczną i wielokulturową Francję, po obu brzegach Morza Śródziemnego. W ten sposób pragnął zaszczepić w Algierii doświadczenia wyniesione z pobytu w Meksyku, gdzie wiele grup kulturowych i językowych (Indian, Kreoli i Metysów) współistniało w „procesie zjednoczenia i konstrukcji narodowej” (Laurière 2019, s. 120). Podobną wizję zjednoczenia społeczeństwa Algierii Soustelle chciał zrealizować w 1955 roku na gruncie algierskim⁴².

Jednak w 1955 roku w Algierii Jacques Soustelle – wizjoner wielokulturowości – był już politykiem. Jako polityk zderzył się z krwawym konfliktem. Jego polityka objęła reformy administracyjne, modernizację gospodarczą i społeczną. Odbywało się to jednak równolegle z pacyfikacją terytorium i bardzo stanowczym przywracaniem porządku. W konsekwencji Soustelle był (i jest) oskarżany o sprzyjanie drastycznym metodom zwalczania rebelii (Pervillé 2015)⁴³.

³⁹ Upoważniony przez generała de Gaulle, utworzył biura Komitetu Wolnej Francji w krajach Ameryki Łacińskiej. W tym czasie doprowadził też do uwolnienia z więzienia w Portoryko Claude’a Lévi-Straussa, podejrzanego o szpiegostwo (Laurière 2019, s. 126).

⁴⁰ U boku generała de Gaulle’a pełnił kolejno funkcje: szefa tajnych służb w Algierze (1943), zastępcy szefa gabinetu generała (1944), ministra informacji, na krótko też szefa Ministerstwa Kolonii. Pełnił również inne funkcje publiczne i polityczne (m.in. deputowanego).

⁴¹ Chłodne przyjęcie ze strony *pieds-noirs* kontrastowało w tym czasie z nadziejami algierskich muzułmanów. Deputowany z Konstantyny – Abdelmajjid Ourabah – wyraził tę nadzieję w następujący sposób: biorąc pod uwagę „miejsce, które pan Soustelle zajął dla Indian w narodzie meksykańskim, jak mógłby dziś odmówić tego (samemu) narodowi algierskiemu w narodzie francuskim” (Laurière 2019, s. 129).

⁴² Soustelle swoją wizję przedstawił w książce „Kochana i cierpiąca Algieria” (Soustelle 1956). Publikacja ta, wydana w 100 tysiącach egzemplarzy, stała się „brewiarzem zwolenników Algierii francuskiej” (Laurière 2019, s. 131).

⁴³ Soustelle „odmówił zatwierdzenia raportu, który proponował zezwolenie na ograniczone i kontrolowane tortury policyjne. Ale postęp powstania skłonił go do nadania priorytetu przywracaniu porządku poprzez coraz bardziej surowe środki represji” (Pervillé 2015, s. 45).

Polityka Francji, a praktycznie polityka Soustelle w Algierii spotkała się z krytyką francuskich intelektualistów (w tym m.in. Jeana-Paula Sartre'a, Simone de Beauvoir, Jeana Cocteau i Claude'a Lévi-Straussa) zebranych w Komitecie Akcji przeciwko kontynuacji wojny w Afryce Północnej (Comité d'action contre la poursuite de la guerre en Afrique du Nord). Wspomniani intelektualiści, jednocześnie się wokół zasad moralnych, nie proponując rozwiązania politycznego (co nieuchronnie by ich podzieliło), podkreślali, że wojna w Algierii jest niesprawiedliwa, haniebna, próżna i zagraża Republice. Przebiegała wedle zasady: „polujemy, więzimy, torturujemy i strzelamy”. Apelowali o „braterski pokój z przyznaniem szacunku dla narodowości” (Laurière 2019, s. 156).

Soustelle odpisał im w charakterystyczny dla siebie sposób w „Liście intelektualisty do kilku innych” (*Lettre d'un intellectuel à quelques autres*), opublikowanym w „Combat” 26 listopada 1955 roku, gdzie napisał, że jest „zdumiony lekkością i brakiem powagi proklamacji”. Dodał, że „arbitralnie chrzcimy (mianem «wojny») bardzo szczególny stan rzeczy”, co tworzy kompleks winy wśród Francuzów. „Agresja jest aktem naszych przeciwników, nasze działania są obronne”. Odrzucił „porzucenie oporu całego ludu na rzecz dyktatury terroru” (Soustelle 1956, s. 279–284)⁴⁴.

Bardziej interesujący z naszego punktu widzenia jest list 45 etnologów francuskich (wszystkich opcji politycznych) z roku 1956 wystosowany do nowego premiera Francji – Guya Molleta. Przytoczę jego najważniejsze fragmenty:

(My) etnologowie, mamy obowiązek określić nasze stanowisko wobec tego poważnego problemu [...] Przyzwyczajeni do skupiania uwagi na życiu i sposobach myślenia ludów skolonizowanych [...] nie możemy uznać [...] (że) eliminacja pewnej liczby agitatorów [...] może zredukować ją [przemoc] do zera i konieczne jest powiązanie z głębszymi przyczynami determinacji, która dziś popycha tak wielu algierskich muzułmanów do przemocy, aby uznano ich prawo do samostanowienia. [...] wiele oznak sytuacji [...] [sprawia, że] musimy [je] zakwalifikować jako „kolonialne”, niezależnie od formy prawnej, jaką przybiera. Wydaje nam się jednak, że właśnie w tej sytuacji kolonialnej musimy szukać prawdziwego źródła zła: podobnie jak wiele ludów skolonizowanych [...] Oczywiście nie pomijamy rozmiaru ani stopnia trudności tych problemów i nie twierdzimy, że klucz do nich dają nam badania, które prowadzimy albo w naszych laboratoriach, albo, jak mówimy, „w terenie”. Wydaje nam się jednak, że biorąc pod uwagę warunki, w jakich pojawia się problem algierski, nie można znaleźć żadnego ważnego rozwiązania poza negocjacjami z przywódcami ruchów algierskich. [...] uzgodnienia sposobów zastąpienia starych stosunków kolonialnych [...] umowami gospodarczymi, [...] umożliwiającymi lojalną współpracę nie tylko między Francją i Algierią, ale na miejscu między elementami europejskimi i pozaeuropejskimi [...] [uratowałyby to] prestiż demokratycznej Francji, do której miliony skolonizowanych i częściowo skolonizowanych wciąż czują prawdziwe przywiązanie” (Laurière 2019, s. 159–160).

Wizja J. Soustelle wielokulturowej Algierii francuskiej przegrała z dynamiką sytuacji rewolucyjnej. Odwołany ze stanowiska⁴⁵ wrócił po roku do Francji⁴⁶, gdzie nadal pełnił ważne funkcje rządowe. Po, jak uważał, „zdradzie” prezydenta de Gaulle'a

⁴⁴ Soustelle nie wykluczył możliwości, że żołnierze mogli „przekroczyć (swoją) misję” w ogniu zasadzki lub „przed licznymi okaleczonymi zwłokami kobiet i dzieci”. Sprzeciwił się jednak obrażaniu żołnierzy kontyngentu, którzy „nie są zabójcami” (Laurière, 2019, s. 157).

⁴⁵ Wraz ze zmianą (w 1956 roku) ustroju administracyjnego Algierii, likwidowano wówczas stanowisko generalnego gubernatora.

⁴⁶ Żegnany w porcie przez wielotysięczne tłumy, w tym przez algierskich muzułmanów.

i jego deklaracji przyznania Algierii niepodległości popadł w konflikt z generałem i został zdymisjonowany (Panel 2007). Nawet wówczas, choć rozgoryczony, Soustelle nie ustawał w propagowaniu swej wizji przyszłości Algierii francuskiej (Soustelle 1962). Po puczu generałów⁴⁷ (w którym nie brał udziału), bezpośrednio zagrożony aresztowaniem, schronił się w Rzymie, gdzie nadal opowiadał się za wspólnotą polityczną Francji i Algierii. Utworzył komitet wykonawczy Narodowej Rady Oporu (Conseil National de la Résistance – CNR), ale nigdy nie został członkiem OAS⁴⁸. Powrócił do ojczyzny po amnestii w 1968 roku. Wrócił też do czynnego życia politycznego i naukowego. Piastował m.in. mandat członka Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy. Pozostał krytykiem sposobu, w jaki odbył się proces dekolonizacji, nie tylko zresztą w Algierii. W krytycznym studium z lat 60. XX wieku napisał: „[...] dekolonizację, która w naturalny sposób wypłynęła z zasad naszej cywilizacji, zastąpiono karykaturą: idolem dekolonizacji” (Soustelle 1964, s. 126). Dla niego dekolonizacja stała się zniekształconym rewersem kolonizacji. Efekt dekolonizacji Afryki nazwał „bałkanizacją Afryki w niespójne państwa” (Soustelle 1964; s. 126–127; Soustelle 1973, s. 8)⁴⁹.

W 1983 roku Jacques Soustelle został przyjęty ze wszystkimi honorami do Akademii Francuskiej. Z tej okazji jego przyjaciel z lat młodości Claude Lévi-Strauss podarował mu szpadę (atrybut członka Akademii), ozdobioną na rękojeści herbami dwóch krajów, z którymi Akademik duchowo był tak mocno związany: kaktusem Tenochtitlánu i algierskim półksiężycem. Za paradoks historii można uznać fakt, że chociaż Soustelle’mu nie udało się zrealizować idei wielokulturowej Francji w połowie XX wieku, sięgającej obu brzegów Morza Śródziemnego, to jego kraj – wycofany do sześciokąta (*repli sur l’Hexagone*)⁵⁰ – w XXI wieku boleśnie doświadcza owej wielokulturowości, gdzie muzułmanie pochodzący z Afryki Północnej redefiniują kulturowy i tożsamościowy obraz Republiki⁵¹.

* * *

⁴⁷ W kwietniu 1961 roku grupa oficerów (pod przywództwem generała Maurice’a Challe’a), próbowała nieskutecznie obalić prezydenta de Gaulle’a.

⁴⁸ Organisation de l’Armée Secrète – OAS. Została założona w lutym 1961 roku, po nieudanym puczu z tego samego roku. Głównym celem organizacji o charakterze terrorystycznym, było powstrzymanie procesu dekolonizacji imperium francuskiego (ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Algierii).

⁴⁹ W „Liście otwartym do ofiar kolonizacji”, zwracając się do dawnego kolegi akademickiego Leopolda Senghora (wówczas już prezydenta Senegalu), napisał: „Zdawaliśmy sobie sprawę z przynależności do grup ludzkich, do kultur, do różnych przeszłości, ale też do wielkiej całości, wykutej przez historię. Ten wspaniały zespół i Imperium chcieliśmy oczyścić ze wszystkiego, co pozostało tam uciskające i tyrańskie, ale rozbić go byłoby głupie i zbrodnicze. [...] Uważaliśmy, że kolonie należy przekształcić w prowincje, regiony, państwa dużej wielorasowej federacji wokół Republiki Francuskiej [...]” (Soustelle 1973, s. 8–9).

⁵⁰ Termin *France hexagonale* (Francja sześciokątna) nawiązuje do geometrycznej figury, w którą można wpisać mapę Francji kontynentalnej.

⁵¹ 6 października 2001 roku, podczas meczu reprezentacji Algierii i Francji na trybunach Stade de France zasiadło kilkadziesiąt tysięcy młodych obywateli Francji, nad którymi powiewało „morze” flag algierskich, a francuski hymn przywitały gwizdy. W 2020 roku prezydent Emmanuel Macron na oficjalnej stronie Pałacu Elizejskiego ostrzegł przed separatyzmem islamskim (La République en actes-, <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes>; dostęp: 08.02.2021).

Zaprezentowane postawy poznawcze oraz wybory moralne i polityczne wybranej trójki etnologów francuskich, działających w warunkach dominacji i podporządkowania kolonialnego, w sytuacji dodatkowo zaognionej rozwijającym się krwawym konfliktem, pokazują rolę *exterium* oraz *interium* sytuacji badawczej. Choć bohaterom niniejszego studium przyszło działać w podobnych uwarunkowaniach zewnętrznych, każdy z nich dokonywał odmiennych wyborów. Determinanty wybranej opcji wynikały z osobistych doświadczeń, które w odrębny sposób kształtowały ocenę sytuacji oraz postawę wobec dynamiki konfliktu.

Jean Servier, dla którego Algieria była ojczyzną, wybrał solidarność z Algierczykami (Berberami) utożsamiającymi się z „porządkiem i spokojem francuskim”, udzielając im wsparcia merytorycznego i logistycznego w wysiłkach na rzecz Algierii francuskiej. Germaine Tillion, dla której doświadczenie ruchu oporu i okropności Ravensbrück determinowały postawę wobec rozwijającego się konfliktu, wybrała rolę pośredniczki pomiędzy Francją a Algierczykami czynnie przeciwstawiającymi się francuskiej dominacji. W końcu Jacques Soustelle, znający z autopsji ideę i praktyki wielokulturowości, ale także wzbogacony o doświadczenia bojownika Wolnych Francuzów oraz obdarzony misją polityczną, podjął działania na rzecz wielokulturowej Francji obejmującej oba brzegi Morza Śródziemnego. Cała trójka, w krótkiej perspektywie, nie zdołała osiągnąć stawianych sobie celów. Jak ujął to profetycznie Soustelle, „Nasza epoka, która doprowadziła tak wielu bogów do pochówku, z łatwością ubóstwia historię. Ale to też jest złudzenie. Ten, kto zwycięża, niekoniecznie ma rację, ponieważ triumfuje; pokonany nie jest potępiony przez swoją porażkę. Osąd jest dokonywany przez człowieka tylko z powodów, które dotyczą jego czasów i jego kraju” (1947, s. 11). Słowa te znalazły potwierdzenie, gdy z perspektywy lat i dekad, postawy oraz zróżnicowane wybory opisanych w artykule etnologów znalazły historyczne potwierdzenie oraz uznanie rodaków.

LITERATURA

- Augustin Barbara 2000, Germaine Tillion, Il était une fois l'ethnographie, *Hommes et Migrations*, nr 1227, Violences, mythes et réalités, s. 133–134.
- Augustin Barbara 2008, Germaine Tillion. Une résistante qui a traversé le siècle, *Hommes et Migrations*, nr 1273, Histoires des immigrations. Panorama regional, s. 196–202.
- Allouche Jean-Luc, Laloun Jean 1987, *Les Juifs d'Algérie: images & textes*, Editions du Scribe, Paris.
- Balandier Georges 1951, La situation coloniale, approche théorique, *Les Cahiers internationaux de sociologie*, vol. 11, s. 44–79.
- Balandier Georges 1963, *Sociologie actuelle de l'Afrique noire*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Berque Augustin Eugène 1986, *Écrits sur l'Algérie; réunis et présentés par Jacques Berque*, Édisud, Aix-en-Provence.
- Blévis Laure 2001, Les avatars de la citoyenneté en Algérie coloniale ou les paradoxes d'une catégorisation, *Droit et société*, nr 48, s. 557–580.
- Cantier Jacques 2006, L'ethnologie et les savoirs autochtones: Jean Servier et les Berbères d'Algérie, étude de cas, *Outremers*, vol. 93, nr 352–353, 2^e semestre 2006, savoirs autochtones XIX^e–XX^e siècles, s. 47–55.

- de Neveu François-Edouard 1846, *Les Khouan: Ordres religieux chez les Musulmans de l'Algérie*, A. Guyot, Paris.
- Dixon Paul 2012, The British Approach to Counterinsurgency: 'Hearts and Minds' from Malaya to Afghanistan?, [w:] P. Dixon (red.), *The British Approach to Counterinsurgency: From Malaya and Northern Ireland to Iraq and Afghanistan*, Palgrave MacMillan, London, s. 1–48.
- Faivre Maurice 2003, Un ethnologue de terrain face à la rébellion algérienne, *Mondes et cultures*, vol. 63, nr 1–4, s. 448–460.
- Frémeaux Jacques 1993, *Les bureaux arabes dans l'Algérie de la conquête*, L'aventure coloniale de la France, Denoël, Paris.
- Gouarné Isabelle 2013, *L'introduction du marxisme en France. Philosoviétisme et sciences humaines 1920–1939*, Presses Universitaires de Rennes, Paris.
- Hack Karl 2012, Using and Abusing the Past: The Malayan Emergency as Counterinsurgency Paradigm, [w:] P. Dixon (red.), *The British Approach to Counterinsurgency: From Malaya and Northern Ireland to Iraq and Afghanistan*, Palgrave MacMillan, London, s. 207–242.
- Harbi Mohammed, Stora Benjamin 2004, *La Guerre d'Algérie (1954–1994). La fin de l'amnésie*, Robert Laffont, Paris.
- Heimann Judith 2007, *The Airmen and the Headhunters. A True Story of Lost Soldiers, Heroic Tribesmen and the Unlikeliest Rescue of World War II*, Harcourt INC, Orlando.
- Hogan David W. 1992, *Special Operation in World War II*, Center of Military History Department of the Army, Washington.
- Horne Alistair 2006, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*, New York Review Books Classics, New York.
- Julien Charles-André 1964, *Histoire de l'Algérie contemporaine: la conquête et les débuts de la colonisation (1827–1871)*, PUF, Paris.
- Kamińska Krystyna D. 2019, Pokłosie wojny algierskiej 1954–1962, czyli skrywana tajemnica legalizacji pobytu Harkis i ich rodzin we Francji, [w:] M. Ząbek (red.), *Antropologia polityczna w Afryce*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 205–222.
- Khelass Nouredine 2015, La vie droite de Germaine Tillion. Du combat antinazi à la décolonisation, la vie héroïque de l'ethnologu, *La Tribune*, 30.05.2015 [zob. też <https://www.djazairess.com/fr/latribune/112623>].
- Kowalski Michał 2015, *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lacoste-Dujardin Camille 1997, *Opération oiseau bleu des Kabyles, des ethnologues et la guerre d'Algérie*, La Découverte, Paris.
- Lacouture Jean 2000, *Le témoignage est un combat Une biographie de Germaine Tillion*, Le Seuil, Paris.
- Leclerc Gérard 1972, *Anthropologie et colonialisme*, Fayard, Paris.
- Lucas Philippe, Vatin Jean-Claude 1975, *L'Algérie des anthropologues*, Librairie François Maspéro, Paris.
- Laurière Christine 2019, Jacques Soustelle, du Mexique, terre indienne à l'Algérie, terre française, [w:] C. Laurière, A. Mary (red.), *Ethnologues en situations coloniales* (Bérose – Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie), Paris, s. 109–174.
- Michel Marc 2009, *Essai sur la colonisation positive. Affrontements et accommodements en Afrique noire. 1830–1930*, Perrin, Paris.
- Panel Louis 2007, Jacques Soustelle et l'Algérie, entre espoirs et rupture, *Guerre d'Algérie Magazine*, nr 10, décembre, s. 46–51.
- Paszewski Tomasz 2010, Klasycy doktryny wojny antypartyzanckiej a operacja w Afganistanie, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 3, s. 27–51.
- Pervillé Guy 1997, Comment appeler les habitants de l'Agerie avant la définition légale d'une nationalité algérienne?, *Cahiers de la Méditerranée*, nr 54, s. 55–60.

- Pervillé Guy 2000, Le terrorisme urbain dans la guerre d'Algérie, http://guy.perville.free.fr/spip/article.php3?id_article=66 (dostęp: 15.02.2021).
- Pervillé Guy 2015, *La guerre d'Algérie*, PUF, Paris.
- Rey-Goldzeiguer Anie 1977, Le Royaume arabe. La politique algérienne de Napoléon III, SNED, Alger.
- Sacriste Fabien 2011, *Germaine Tillion, Jacques Berque, Jean Servier et Pierre Bourdieu. Des ethnologues dans la guerre d'indépendance algérienne*, L'Harmattan, Paris.
- Schreiber Hanna 2016, *Świadomość międzykulturowa od militaryzacji antropologii do antropologizacji wojska*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Servier André 1913, *Le péril de l'avenir: le nationalisme musulman en Egypte, en Tunisie et en Algérie*, Boët Editions, Constantine.
- Servier Jean 1955a, *Dans l'Aurès sur les pas des rebelles*, France-Empire, Paris.
- Servier Jean 1955b, Les trois visages de la révolte algérienne, *Monde Nouveau*, nr 87, s. 20–33.
- Soustelle Jacques 1934, La lutte contre la guerre et la fascisme au Mexique, *Spartacus*, 14 décembre, nr 2, s. 2–3.
- Soustelle Jacques 1947, *Envers et contre tout. De Londres à Alger. Souvenirs et documents sur la France libre, 1940–1942*, Reliure inconnue.
- Soustelle Jacques 1956, *Aimée et souffrante Algérie*, Plon, Paris.
- Soustelle Jacques 1960, *Algérie, le chemin de la paix*, Centre d'information pour les problèmes de l'Algérie et du Sahara, Paris.
- Soustelle Jacques 1962, *L'espérance trahie 1958–1961*, Éditions de l'Alma, Paris.
- Soustelle Jacques 1964, *Sur une route nouvelle*, Éditions du Fuseau, Paris.
- Soustelle Jacques 1967, *Les quatre soleils*, Plon, Paris.
- Soustelle Jacques 1973, *Lettre ouverte aux victimes de la décolonisation*, Albin Michel, Paris.
- Tillion Germaine 1957, *L'Algérie en 1957*, Edition de Minuit, Paris.
- Tillion Germaine 2000, Il était une fois l'ethnographie, Éditions du Seuil, Paris.
- Tillion Germaine 2001, A la recherche du vrai et du juste, *A propos rompus avec le siècle*, Seuil, Paris.
- Tillion Germaine 2009, *Fragments de vie. Textes rassemblés et présentés par Tzvetan Todorov*, Seuil, Paris.
- Vétillard Roger 2014, 20 août 1955: le jour où l'Algérie a basculé, *La Nouvelle Revue d'Histoire*, nr 9H, Automne-Hiver, s. 22–24.
- Vorbrich Ryszard 1995, Franco-Maghrebins. Muzułmanie z Maghrebu w Europie Zachodniej, *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, t. 4, z. 1(6), s. 97–115.
- Vorbrich Ryszard 1996, *Górale Atlasu marokańskiego. Peryferyjność i przejawy marginalności*, PTL, Wrocław.
- Vorbrich Ryszard 2017, Afrykanie i ich obecność w Europie, *Studia migracyjne*, t. 2 (164), s. 95–119.
- Vorbrich Ryszard 2020a, Od Berberów do Amazighe, czyli ukształtowanie się nowoczesnej tożsamości berberskiej, *Kultura i Społeczeństwo*, vol. 1, s. 169–195.
- Vorbrich Ryszard 2020b, Z zewnątrz i od wewnątrz. Przegląd sytuacji badawczych z perspektywy antropologicznej, [w:] M. Ząbek (red.), *Przemiany kulturowe w Afryce. Historia i antropologia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 272–294.

Źródła internetowe

- Guerre d'Algérie, https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_d%27Alg%C3%A9rie (dostęp: 23.10.2020).
“Le Monde – Archives”, https://www.lemonde.fr/archives/article/1958/05/20/m-jacques-soustelle-souhaite-que-se-retablisse-l-unite-des-deux-bords-de-la-mediterranee_2289331_1819218.html (dostęp: 23.10.2020).

Mohamed B. b.d.m.w., *La métastase Kabyle!*, <http://www.autonomie.blogspot.com/2015/04/la-metastase-kabyle-contribution-de.html?spref=pi> (dostęp: 31.08.2020).

La République en actes: discours du Président de la République sur le thème de la lutte contre les séparatismes, <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes> (dostęp: 8.02.2021).

RYSZARD VORBRICH

FRENCH ETHNOLOGISTS AND FRENCH ALGERIA.
MORAL, POLITICAL AND SUBSTANCE CHOICES IN A COLONIAL SITUATION

Keywords: ethnology, France, Algeria, colonial situation, research situation

The concept of 'French Algeria' appeared in the political and scientific discourse in the mid-twentieth century as a negation of attempts to undermine French domination in this country. This study examines the attitudes of French ethnologists in a conflict that broke out in the mid-twentieth century in the formally integral part of the French Republic. The analysis refers to such theoretical concepts as the "colonial situation" (G. Balandier) and the original concept of the "research situation", under which one can distinguish such variables as: conditions (political, social, etc.) in which the anthropologist meets with the subject of his research (*exterium* of the research situation) and the professional formation of an ethnologist and his life experience (*interium* of the research situation). The analysis is illustrated by three profiles of French ethnologists confronted with the so-called The "Algerian War": Servier, Tillion and Soustelle.

R. V.

Adres Autora:

Prof. dr hab. Ryszard Vorbrich

Instytut Antropologii i Etnologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań

E-mail: vorbrich@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6869-5350